

Eva Österberg

Bönder och centralmakt i det tidigmoderna Sverige. Konflikt — kompromiss — politisk kultur

Frågor och begrepp¹

Det fanns i Dalarna på 1670-talet en kronolänsman vid namn Mats Erson Norman. Han framstår i efterhand som en ovanlig man för den tiden: han skrev dagbok. Det är dessutom en dagbok som inte endast tar upp regn och rusk, sådd och skörd, födslar och dödsfall. Den ger oss också glimtar av förhållandet mellan krona och allmoge, bönderna och den statliga byråkratin.

Under år 1671 antecknar Mats att de kungliga kommissarierna kommit till Mora för att "hålla rannsaking och dom över satans oväsande /— — / då dömdes Cirsten Oloffs hustru på Soll att hon skulle halshuggas och å båle brännas." Historikern erfar igenkännandets — förvisso icke glädje — men reaktion. Vi ser framför oss ännu ett exempel på de obarmhärtiga kontakter mellan överhet och allmoge, rättskipare och dömda som häxprocessernas traumatiska period innebar.

Men om man läser vidare i Mats Ersons dagbok, framträder en mer komplicerad bild av stat/kyrka å ena sidan och lokalsamhället å den andra. År 1675 berättar Mats t ex om hur de kungliga befallningsmännen kommit för att rekrytera krigsfolk mot dansken, "men kunde den dagen intet skeep, emedan alenast någre sockenmän voro tilstades."² Vad är det fråga om? Vägrade folk att infinna sig? Försökte de förhålla beslut som de ogillade? Förmådde kungens ämbetsmän inte att genomdriva kronans klara order?

Det enskilda exemplet är fantasieggande men kan i sig ha en specifik förklaring. Här används det endast illustrativt och heuristiskt, för att hjälpa till att väcka ett problem.

Hur gestaltade sig kort sagt relationen mellan centralmakt och lokalsamhälle, mellan krona och undersåtar under 1500-, 1600- och 1700-talen? Vi vet genom modern forskning att allmogen var en heterogen grupp och statsmakten en krävande herre under denna tid. Självfallet fanns det inbyggda konflikter mellan marginaliserade grupper och besuttna bönder, mellan de människor som odlade jorden och kronan som ställde krav på överskottet från produktionen. Men hur var förhållandet mellan krona och allmoge närmare bestämt beskaffat, då nya

avgifter pålades, då knektar måste skrivas ut för att försvara kronans vilda utrikespolitiska ambitioner under 1600-talet eller då agrarsamhället omvandlades genom nya näringar och jordbrukstekniska reformer på 1700-talet?

Ett par begrepp och analytiska utgångspunkter måste genast beröras: *centralmakt* — *lokalsamhälle* — *interaktion* — *politisk kultur*.

En av komplikationerna med ett långtidsperspektiv som sträcker sig över flera hundra år är staten/centralmakten som empirisk kategori. Verkligheten bakom sådana begrepp har växlat kraftigt under olika perioder. På ett plan kan man tala om att det svenska samhället undergick en förändring från 1500-talet och fram till 1800-talet, som med tankeelement hämtade från bl a *Otto Brunner*, *Kerstin Strömberg-Back* och *Torkel Jansson* kan skisseras på följande sätt:

1500-talet — ett *privilegiesamhälle* där rättigheterna är knutna icke till individer utan till det trappsteg där man befinner sig i en integrerad socio-ekonomisk struktur. Kungen/kronan har också sina rättigheter men får å andra sidan inte överskrida gränsen för sina privilegier och ingripa i andras inflytelsesfär.³

1600-talet — en alltmer *absolutistisk enhetsstat* där statsmakten brutits ut som en i viss mån överordnad politisk struktur och där staten sedan försöker att infiltrera allt större delar av samhället.⁴

1800-talets början då *liberala* strömningar medför en attack på den gamla enhetsstaten, samtidigt som nya sociala problem pockar på sin lösning. Tiden kännetecknas bl a av försök att omformulera förhållandet mellan centralmakt och lokalsamhälle. Lösningen kom, som Torkel Jansson betonat, till en början att ligga i frivilliga associationer. Senare, under slutet av 1800-talet eller början av 1900-talet, ökar statsmaktens vilja att åter ingripa på olika områden och nivåer i samhället.⁵

Väljer man en ännu mer översiktlig modell, kan man betrakta hela perioden 1500—1700-talen som den *feodala* statsmaktens tid. Inom den ramen utvecklas så den svenska kronan under 1600-talet till vad som kallats en makt- och militärstat.⁶

Även om man talar om feodalstat, är det emellertid uppenbart att man inte kan se den svenska staten enbart som redskap för de härskande eliternas intressen i snäv mening. Också för den feodala staten — också för en "maktstat" — fanns det ett *legitimitetsproblem*. Statsmakten måste på *något* sätt uppfattas som legitim av en stor grupp av samhällsmedlemmar, inte endast av en liten elit, ifall den inte ständigt skulle riskera att störtas. På *vilket* sätt centralmakten sedan strävade efter och uppnådde legitimitet, är i sin tur avhängigt av det som kan kallas politisk kultur. Den politiska kulturen i Sverige under de aktuella århundradena baserades på ömsesidiga beroenden stat-bönder och på förekomsten av legala institutioner.⁷ Dessa institutioner var bl a sådana som satte lokalsamhället i stånd att på fredlig väg kommunicera med centralmakten.

Lokalsamhället — vad är då det? Jag vill framhäva två aspekter. Först och främst räknar jag med att det *territorium*, som framstått som lokalsamhälle i den meningen att det utgjorde den ram som människor underifrån handlade inom, kan ha varierat i tid. För att anknyta till ett resonemang hos *David Sabean*, blir

lokalsamhället någonting som inte kan tänkas annat än i *relation* till Herrschaft, till centralmakten (överheten) och som definieras *genom* denna relation. Lokalsamhället blir i så fall den enhet som deltar i en diskurs visavi centralmakten.⁸ Det är med denna definition möjligt att den enhet som fungerade bäst i "diskursen" med överheten kan ha varit t ex landskapet under en period, häradet under en annan period och socknen/kommunen under en tredje.

Med denna markering av att lokalsamhället definieras som någonting dynamiskt, har jag egentligen också gett en bakgrund till att *interaktion* blir ett centralt begrepp. Denna term var styrande redan i min avhandling från 1971 om gränsbönderna under nordiska sjuårskriget. Den innebar att fokus riktades mot människorna på lokalplanet som subjekt/aktörer i deras relation till centralmakten. Poängen med begreppet interaktion är just att det anger dialog mellan aktörer eller grupper av aktörer. Det har en kritisk implikation gentemot de forskare som ser lokalsamhället och dess institutioner uteslutande som instrument för statsmaktens styrning och kontroll. Däremot har jag inte genom själva valet av begrepp tagit ställning till *vilka* former av interaktion som i verkligheten var möjliga. Konflikt är *en* typ av interaktion, på samma sätt som kompromiss kan vara en annan, och båda löper parallellt i mer eller mindre legala former. Begreppet interaktion är i så fall också förenligt med en samhällsanalys som förutsätter att parterna i interaktionen haft olika starkt inflytande. Kronan och det lokala bondesamhället var naturligtvis inte likvärdiga parter, utan interaktionen måste ses även i termer av makt.

Det är alltså inte fråga om att a priori hävda, att lokalsamhällena i det tidigmoderna Sverige hade en harmonisk relation till centralmakten. Men det gäller att lika lite ta för givet att allmoges och lokala institutioner var lekbollar för statsmaktens direktiv och nycker. Den period som jag studerar är den som av bl a *Peter Blickle* benämns *kommunalismen*, då bönderna hade en viss frihet att agera kollektivt inom lokalsamhällets ramar — och vidare ut från lokalsamhället.⁹

Det väsentliga med Blickles resonemang synes mig vara tre element. Han strävar efter att förverkliga ett *underifrånperspektiv*, han betonar *interaktionen* statundersåtar och han ser bönderna som *aktörer* i lokalsamhällets regi. Däremot har han inga generella antaganden om *graden* av participation under olika perioder. Han går i detta sammanhang inte heller närmare in på vilka *fora* för kommunikation, som varit för handen. Ändå är det möjligt att ställa hans synsätt mot den bild av samhället före 1800-talet som framtonar hos *Jürgen Habermas* i hans arbete om den borgerliga offentligheten.¹⁰ Det som är viktigt med Blickle är att han förutsätter att det förindustriella samhället *har haft* sådana offentlighetens fora, där inte endast överhet och överklass kunnat "representera" i Habermas' mening, utan där också folket potentiellt ägt en röst. I sin strävan att profilera 1800-talets borgerliga offentlighet som ett unikt fenomen, får Habermas sägas ha gett en alltför ensidig bild av samhället under de närmast föregående århundradena. Han räknar helt enkelt inte med att statsbildningsprocessen i Europa alltifrån 1500-talet kunnat förenas med existensen av

lokala folkliga offentligheter.

I annan internationell forskning har man däremot på ett intressant sätt framhållit hur statsbildningen under 1500- och 1600-talen innebar en social integration, som inte bara tog sig formen av standardisering kulturellt och rättsligt. Integrationen åstadkoms även genom participation.¹¹ Den starka statens ingrepp uppifrån kunde såväl underlättas som motverkas genom att lokalt utsedda grupper deltog i beslutsfattande och hade en organisation för åsiktsutbyte både sinsemellan och gentemot överheten. Det är väsentligt att understryka processens *ambivalens*. Att lokala grupper och institutioner i viss mån drogs in i statens maktutövning, kunde på ett plan betyda att samhället blev mer integrerat och rentav moderniserat. Men det behöver inte automatiskt innebära att staten totalt kom att prägla lokalsamhällena med sin kultur. Integration åstadkoms inte alltid av enkelriktad styrning och kontroll. Makt föder, som Foucault så väl utvecklat, motmakt. En dominerande kultur växelverkar med olika delkulturer. De lokala institutionernas och gruppernas deltagande i den lokala förvaltningen kunde följaktligen också skapa nya möjligheter för dem själva att lösa konflikter och att protestera uppåt.

Med begreppet *politisk kultur*, slutligen, avser jag mönster för kollektivt handlande, med en tydlig och i allmänhet även artikulerad avsikt att uppnå någonting å en eller flera gruppers vägnar. Dessa mönster för handlande måste vara så pass trögrörliga, att de inte faller in under en händelsehistoria av det slag som t ex Annalestraditionen vänt sig emot. Vad man är ute efter med begreppet politisk kultur bör alltså inte vara tillfällig politisk taktik. Samtidigt menar jag, i linje med interaktionsbegreppet och med ett vidgat antropologiskt-historiskt kulturbegrepp, att den politiska kulturen skapas och återskapas i en fortlöpande process. Den blir därmed en kombination av bakomliggande värderingar om vad som skall räknas till politik samt hur politik skall drivas och de uttryck som dessa värderingar tar sig i en historiskt bestämd dialog. Politisk kultur som en förening av etos och praxis, en förening som har tillräcklig kontinuitet för att kunna ses som mönster och icke som tillfälligheter och taktik.¹² Det är inte lätt. Men det anger en färdriktning som jag menar är väsentlig.

Möten mellan centralmakt och lokalsamhälle i det tidigmoderna Sverige. En preliminär syntes.

Det svenska samhället var ännu i början av 1800-talet ett genuint bondesamhälle i den meningen, att över 90 % av landets befolkning levde, arbetade och dog på landet. Stockholm växte visserligen alltifrån 1600-talet fram till en stor- och huvudstad i europeisk stil och urbaniseringen tilltog. En expanderande statsapparat skapade byråkratier och ämbetsverk. På samma sätt ökade inslagen av andra näringar än jordbruk, boskapsskötsel och fiske genom att framför allt bergsbruket och hantverket tilltog i betydelse under 1600- och 1700-talens lopp. Ändå var allmoget den kvantitativt dominerande gruppen i samhället. Såväl

adeln som bourgeoisie var med internationella mått mycket små eliter. Vuxna män inom den svenska adeln uppgick t ex år 1600 inte till fler än 450, och siffran låg 1750 inte högre än 3.000.¹³ Allmogen sönderföll emellertid i olika skikt, dels bönder som i varierande grad ägde sin jord, brukade jorden och/eller disponerade intäkterna från produktionen, dels mer eller mindre marginaliserade grupper av obesuttna som tjänstehjon, lösdrivare, inhysesfolk, statare.

Bönderna hade inom lokalsamhället flera fora, där de kunde artikulera gemensamma krav och diskutera kollektiva angelägenheter, samtidigt som de där nåddes av överhetens representanter. I de regioner där bebyggelsen var samlad i stora byar har *bystämmorna* spelat en roll. Men bebyggelsen bestod ofta inte alls av stora byar, utan av en blandning av ensamgårdar och småbyar, många gånger skilda åt av stora obebodda skogsområden. Därför måste en rad frågor aktualiseras på nästa nivå, de *stämmor* som socknen regelbundet ordnade. På ytterligare en högre nivå fanns *häradstingen*, som hade både juridiska och administrativa funktioner. Bönderna var där företrädare bl a i den tolvmannanämnd som satt i rätten vid sidan av domaren eller lagmannen.¹⁴

Såväl sockenstämmor som häradsting existerade under hela den här aktuella perioden. Lokalsamhället *hade* följaktligen sina institutioner och förtroendemän. Frågan blir i vilken mån dessa kunde användas för att befrämja lösningar på ekonomiska och sociala frågor som låg i linje med allmogens egna önskemål. I vilken utsträckning hade t ex bönderna själva genom sina institutioner eller förtroendemän inflytande över hur kronans pålagor fördelades och uttogs? Hur ofta tog de framgångsrika initiativ för att värna sitt oberoende eller sitt välstånd visavi andra grupper i samhället? Lyckades bönderna tränga fram till landshövdingar, kungar eller centrala myndigheter med sina önskemål och krav? Ser vi tydliga gränser *mellan* skilda perioder i Sveriges historia vad gäller böndernas inflytande uppåt mot kronan och dess företrädare? Det är inte minst *denna* fråga — kontinuitet eller brott i relationen lokalsamhälle-centralmakt i ett långt tidsperspektiv — som skall stå i fokus här.

Staten/kronan kunde under den tid som det här gäller påverka lokalsamhällets sätt att sköta sina gemensamma angelägenheter på olika sätt, mer eller mindre drastiskt och effektivt. En tänkbar variant var att staten egentligen inte tillät någon självstyrelse alls utan utövade en sådan *styrning* och *kontroll* över de lokala institutionerna, att man med modern förvaltningsteoretisk terminologi snarare får tala om dekoncentrering än om decentralisering. Alternativt accepterade staten förvisso en viss lokal autonomi, men försökte lägga sig i självstyrelsens *omfång*, genom att inskränka eller utvidga de lokala institutionernas kompetensområden.¹⁵ Ytterligare möjligheter för påverkan hade staten genom de "agenter", som företrädde statsmakten på lokalplanet. För den aktuella tiden finns det anledning att diskutera följande scenarion:

1. Staten/kronan accepterade de lokala organen och förtroendemännen men förvandlade dem genom en stark styrning och kontroll till sina lydiga redskap.

2. Staten/kronan fann sig i en viss självständighet från de lokala organens och förtroendemännens sida men såg till att dessa endast hade hand om oväsentliga sakfrågor.
3. Staten/kronan lät de lokala organen och förtroendemännen ha ett omfattande och viktigt kompetensområde. Men i enskilda avgöranden hävdade staten ändå framgångsrikt sin auktoritet genom t ex fogdarna.

Sockenstämmor och ting inordnades under 1600-talet i viss utsträckning i den offentlighetsreglering, som statsmakten företog. I den bemärkelsen blev självstyrelseorganisationen villkorlig i förhållande till kronan. Att självstyrelseorganen därmed kan betraktas som statsmaktens förlängda arm, är en tankegång som *Bengt Sandin* fört fram i debatten om statens ideologiska styrning genom folkundervisningen.¹⁶ Det är ett intressant alternativ som också förefaller mig kunna förenas med *C-J Ödmans* analys av 1600-talet som "konformismens triumf". Att allmogen i Sverige också under absolutismens klassiska århundrade deltog i riksdagen, ser Ödman närmast som ett element i den gigantiska "pedagogiska" process, varigenom stat/kyrka i symbios skapade en konformismens ideologi i landet. En politisk participation fungerar enligt Ödman vid sidan av rå skrämstaktik och uppfostran från predikstolarna som medel för att skapa en ny helhetsideologi i samhället, vilken ersätter medeltidens.¹⁷ Bakom såväl Sandins som Ödmans synsätt ligger en tydlig inspiration från *Hilding Pleijels* forskningar om hur hustavlans ideologi inpräntades i människorna.

Det finns emellertid också resultat som ger en annan och mer komplicerad bild av självstyrelseorganisationens förhållande till staten. I sin empiriska analys kommer *Bengt Sandin* i själva verket fram till att den statliga kontrollen inte lyckades fullkomligt. Dessutom har *Panu Pulma* i ett givande arbete om fattigvården i Finland av både principiella och empiriska skäl anlagt ett mer dubbelriktat perspektiv på sockenstämmorna.¹⁸ Hans resultat synes mig i detta avseende övertygande.

Trots att självstyrelseorganisationen efter hand blev formellt mer länkad till statsmakten, kunde den under hela tiden användas av flera aktörer på olika sätt. Genom den kunde allmogen utveckla mönster för socio-politiskt agerande. Även om dessa mönster i första hand var avsedda för lokala lösningar, kunde de dock få indirekta effekter för hur kontakten lokalsamhälle-centralmakt utformades. Den kommunikation som försiggick mellan centralmakt och lokalsamhälle var rimligen inte alltid en ren envägskommunikation. Jag antar alltså som arbetshypotes en komplicerad, ständigt varierad *interaktion* istället för underordning. Hypotesen framstår som så mycket rimligare, om man beaktar tingens och sockenstämmornas *totala* kompetensområden — och inte endast ett enda område som folkundervisning eller fattigvård.

Anmärkningsvärt nog har analyser av självstyrelseorganens hela kompetensområden länge saknats i forskningen. Man har nöjt sig med antingen impressioner från stämmornas och tingens verksamhet eller resonemang utifrån det normativa materialet. Först under senare år har det kommit fram resultat som

bygger på systematiska genomgångar av stämмо- och tingsprotokoll i sin helhet, inte bara på direktiv om vad som *skulle* göras eller på ett eller annat exempel ur verkligheten.¹⁹

I mina egna forskningar har jag bl a analyserat sockenstämmoprotokoll från *Köla* socken i Värmland 1642—1768, från *Järeda* socken i Småland 1791—1800 respektive 1835—44 och från *Stora Malm* i Södermanland under fyra tioårsperioder 1728—1835. Motsvarande analys rör tingen i *Långhundra* 1545—54, *Vendel* 1615—24, *Ölme* 1629—38, *Vendel* 1737 och *Vista* 1849.²⁰

Tingen fungerade under samtliga århundraden framför allt *dels* för att upprätthålla lag och ordning, *dels* för att lösa ägotvister eller andra ekonomiska oenigheter samt bekräfta ekonomiska transaktioner. De kunde därutöver ha viss tillsyn över ärenden rörande skatter och andra avgifter samt genomföra eller konfirmera val av förtroendemän eller lokala tjänstemän. Ett väsentligt resultat av mina undersökningar är, att de sistnämnda uppgifterna (skatter, avgifter, val) i varje fall i de aktuella häraderna *aldrig* upptog någon större andel av den totala ärendemassan, endast mellan 2 och 10 %. Man kan därmed nyansera det resonemang som *Nils Herlitz* fört — och som senare i viss mån följts av *Jan Lindegren*²¹ — om hur tingens betydelse reducerades mot slutet av 1600-talet. Orsaken skulle vara att staten inte längre utnyttjade dessa institutioner för att sköta förvaltningsärenden av typen uttag av militära prestationer, pålagor till kronan, skjutsärenden etc. I tingens samlade verksamhet spelade uppenbarligen sådana uppgifter som gällde invånarnas direkta skyldigheter till staten en mindre roll — om ock självfallet inte ointressant. Att kronan flyttade vissa angelägenheter till andra nivåer, kunde alltså inte *generellt* ändra tingens funktion som rättslig och socio-politisk arena på något drastiskt sätt. Som skall visas längre fram, tyder annan forskning dessutom på att häradets representanter trots allt varit inblandade i åtskilliga ärenden, som haft med statens upp-bördssystem att göra, även i slutet av 1600-talet och under 1700-talet.

Tingens centrala uppgifter gällde emellertid hela tiden straff- och civilrättsliga mål mellan parter inom häraderna. I dessa avseenden förlorade de inte i betydelse fram till mitten av 1800-talet, och att döma av *Marja Taussi Sjöbergs* resultat inte heller under senare delen av århundradet.

Däremot kan en intressant förskjutning avläsas i mitt material *mellan* de civil- och straffrättsliga målen. Frågor rörande brott, ordning och tukt upptog 62 % av ärendemassan i *Långhundra* 1545—54, 54 % i *Vendel* 1615—24, 49 % i *Ölme* 1629—38, 30 % i *Vendel* 1737 och 42 % i *Vista* 1849. Den parallella utvecklingen för ärenden om egendom, arv, skulder osv är följande: 29 % av ärendemassan i *Långhundra* 1545—54, 37 % i *Vendel* 1615—24, 45 % i *Ölme* 1629—38, 54 % i *Vendel* 1737 och 47 % i *Vista* 1849. Även om vissa variationer kan ha med rumsliga faktorer att göra, tyder materialet på en tendens i tid: de civilrättsliga ärendena ökar relativt sett kraftigare än de straffrättsliga. Tendensen är intressant som uttryck för en förändring av vad som dominerade den regionala arenan under dessa århundraden. *Det var schematiskt sett ordning och tukt på 1500-talet och i början av 1600-talet; men ekonomiska tvistigheter och efter hand alltfler*

skuldmål under 1700-talet och förra hälften av 1800-talet. Resultat hos Maria Ågren, Kenneth Johansson och Peter Aronsson ger en likartad bild.²² Rimligen avspeglar detta en tyngdpunktsförskjutning som måste tolkas utifrån både ideologiska och socio-ekonomiska förändringar i samhället.

Sockenstämmans kompetensområde är ganska diversifierat och behärskas i mindre grad av ett par kategorier av ärenden. Det är emellertid tydligt att stämmans stora insats under tiden före mitten av 1800-talet rör fem slag av frågor: byggnation och reparation av gemensamma lokaler (kyrka, församlingshus etc), socknens ekonomi (avgifter till prästen, kontroll av sockenräkenskaperna osv), val av lokala förtroende- och tjänstemän, fattigvård och slutligen ordning och tukt i olika former.

Reparationer och byggnation upptar en växlande andel av den totala ärendemassan under olika perioder och mellan socknarna, t ex 20 % i Köla 1666—75, 10 % i St Malm 1826—35 eller 20 % i Järeda 1791—1800. Det är svårt att finna någon tendens i tid som skulle kunna ges en historiskt intressant förklaring. Det är också rimligt att föreställa sig att behoven av sådana investeringar och möjligheterna att göra dem varierat relativt slumpmässigt. Kyrkans ekonomi upptar i de undersökta socknarna mellan 10 och 20 % av det totala antalet ärenden. Val av lokala förtroende- och tjänstemän synes relativt sett i viss mån öka i tid. Så upptar sådana ärenden endast högst 10 % i Köla före mitten av 1700-talet, medan siffrorna i St Malm och Järeda från senare delen av 1700-talet och början av 1800-talet ligger på 13—23 %. Tankeväckande är också förändringen av andelen fattigvårdsärenden och ordningsfrågor. Fattigvården upptar i Köla före mitten av 1700-talet aldrig mer än högst 10 % av ärendemassan. I Järeda uppgår den 1791—1800 till 18 % av ärendena och 1835—44 till 19 %. Motsvarande siffror från St Malm är 1774—83 18 %, 1784—93 18 % och 1826—35 24 %. Den omvända utvecklingen råder för problem kring tukt och ordning. Dessa utgör i Köla 1666—75 hela 44 %, 1695—1704 35 % och ännu 1715—24 30 %. Från mitten av 1700-talet uppgår de däremot inte i någon av de analyserade socknarna till mer än drygt 15 %, och i St Malm 1826—35 och Järeda 1835—44 ligger siffrorna endast på 7 respektive 4 %.

Resultat hos Panu Pulma och Harald Gustafsson²³, samt pågående undersökningar av Alberto Tiscornia och Peter Aronsson, tyder på att engagemanget i sociala frågor kan ha växlat beroende bl a på den sociala strukturen i olika socknar, ståndspersonernas eventuella närvaro, näringsinriktning och ekonomi. Harald Gustafsson visar dessutom för två mellansvenska socknar att fattigvården ännu vid mitten av 1800-talet inte dominerade stämmornas liv så till den grad, som man ofta antagit. Ändå synes mina resultat ge underlag för en viktig hypotes om förändringar i tid. Sockenstämmans verksamhet försköts relativt sett från ordningsfrågor till fattigvårdsärenden. Som framgått, är det en förändring som har sin motsvarighet vid tingen. *Såväl ting som stämmor har uppenbarligen ägnat en större del av sin tid och uppmärksamhet åt problem kring brottslighet, tukt och ordning under 1600-talet. På 1700- och 1800-talen har man å andra sidan i högre grad sysslat med ekonomiska tvister, ägokonflikter och fattigvård.*

Resultatet är värt att lyfta fram — som tecken på processer i samhället som slår igenom både i centralt och lokalt material.

Samtidigt är det viktigt att understryka, att tingens och stämmornas aktivitet på sätt och vis även uppvisar *kontinuitet*. Somliga huvudkategorier av ärenden är hela tiden desamma, och dessa rör centrala dimensioner av människornas liv: produktion och avgifter, lag och rätt, socialt ansvar för de behövande i lokalsamhället och för gemensamma lokaler, val av förtroendemän och tjänstemän. Denna iakttagelse är viktig. Den ger ett starkt stöd åt tesen, att självstyrelsens institutioner inte generellt kan ses enbart som statsmaktens förlängda arm. De måste i hög grad också ses som ett redskap för lokalsamhället självt och för dess invånare i deras egenskap av subjekt med viss autonomi gentemot centralmakten.

Det är också uppenbart att ting och stämmor hela tiden, antingen direkt eller genom förtroendemän, hade karaktären av en kontaktyta mellan centralmakt och lokalsamhälle. Men det är naturligtvis endast *en* av flera tänkbara. Mötet mellan krona och allmoge kunde dessutom ta sig andra vägar, som när bönderna under 1500-talet sände sina tillfälligt sammansatta delegationer till kungen för att klaga över krigshärjningar eller när olika intressegrupper vände sig till landshövdingen med skrivelser under 1700-talet. Vad som brukar uppmärksammas speciellt i internationell komparation är, att bönderna också deltog i riksdagarna och under 1700-talet t o m i de politiska utskotten på central nivå.

Det sagda innebär emellertid endast att ramverket dragits upp. Ett ramverk som angett att svenska bönder hade kanaler till centralmakten, vissa egna organ för kollektivt handlande med väsentliga kompetensområden och tidvis t o m en politisk representation på nationell nivå. Detta är i sig centralt. Nästa fråga blir vilken verklighet, som dessa ramar rymmer. Förmådde allmogen i realiteten att tränga fram till staten med sina önskemål och protester? Hade de framgång eller blev de enbart manipulerade till lydnad av kronan eller dess agenter?

Det är inte lätt att svara entydigt och kortfattat på sådana svåra frågor. Moderna forskare har också sällan spekulerat kring politisk kultur i ett sekulärt perspektiv. Det finns isolerade resultat av stort intresse från olika perioder. Men synteserna saknas. Vad jag vill göra är därför djärvt: att söka kombinationer av egna och andra forskares resultat som sträcker sig över de traditionella periodindelningarna.

Det gäller att resonera sig fram till en preliminär syntes, inte för att lansera någon definitiv vetenskaplig sanning men för att strukturera ett komplicerat problem och förhoppningsvis ge upphov till ytterligare forskning. Preliminär är syntesen framför allt så till vida, som tendenserna i tid sätts i förgrunden, medan regionala kontrasteringar hamnar i skymundan. En inskränkning skall dock klargöras omedelbart. När jag talar om hur lokalsamhällen utformade sina relationer till centralmakten, avser jag lokalsamhällen i de gamla delarna av det svenska riket, t ex Småland, Uppland eller Östergötland. Det vill säga områden som sedan senmedeltiden ingått i riket och som inte heller senare avsöndrades genom krig och erövringar. Regioner som t ex Jämtland eller Skåne som varit

omstridda landskap mellan två riken har sannolikt utbildat sina speciella mönster för självstyre och politiskt handlande.²⁴

Böndernas vägar till centralmakten och deras reella inflytande i viktiga beslut har varit ett genomgående tema i det stora nordiska forskningsprojektet *Centralmakt och lokalsamhälle — beslutsprocess på 1700-talet*.²⁵ Målet för projektet har bl a varit att jämföra beslutsprocessen i några väsentliga sakfrågor i Danmark—Norge respektive Sverige—Finland kring mitten av 1700-talet. I flera av projektets publikationer framkommer som ett allmänt resultat att undersåtarna i lokalsamfundet hade ett avsevärt inflytande över sina livsvillkor, oavsett i vilket formella statsystem de levde: oldenburgsk absolutism eller svensk-finländskt frihetstida statskick.²⁶

Fristående undersökningar underbygger synen på 1700-talet som en tämligen positiv och aktiv period för bönderna. Speciellt intressant i sammanhanget är *Kalle Bäck*s studie av östgötaböndernas reaktioner i näringspolitiska frågor.²⁷

Bäck inriktar sin analys på tre bestämda aspekter av näringspolitiken: *skogspolitiken* under 1730-talet, under åren 1749—56 och under 1760-talet; *brännvinsfrågan* 1740—43, 1756—60 och 1770—72; *storskiftesfrågan* 1749—1772. Samtliga områden var utan tvivel av fundamental betydelse för bönderna.

Kalle Bäck's analys leder i stort sett fram till slutsatsen, att bönderna långt ifrån saknade inflytande och att de arbetade både genom politiska och administrativa kanaler. Men deras intressen slog igenom mer eller mindre tydligt och snabbt, avhängigt av bl a hur pass starka krafter som konkurrerade med dem. Framgång hade frihetstidens allmoge på det hela taget då de försökte upphäva eller modifiera förbud mot husbehovsbränning. Ett av skälen var att de kunde dra nytta av sin intressegemenskap med grupper i andra stånd på ett mer effektivt sätt än i andra frågor. Vad beträffar skiftet var bilden mera splittrad. Många bönder ville ha storskiftet och var nöjda med det, som också *Birgitta Olai* påvisat.²⁸ Andra gjorde motstånd mot det sätt på vilket reformen genomfördes. Man protesterade mot orättvisa fördelningar av resurserna, mot felaktiga jämkningar eller slarviga lantmätare. Men man angrep även de centrala bestämmelserna. Reaktionerna gick antingen till landshövdingen eller till häradsrätterna eller till båda instanserna. Östgötabönderna var uppenbarligen framgångsrika med sina klagomål. Det framgår av Bäck's analys att mer än 3/4 av klagomålen till tingen beaktades, i varje fall i viss utsträckning.²⁹

I utvärderingen av sina resultat är Bäck benägen att understryka det speciella med frihetstiden, både i rumslig och kronologisk komparation. Den politiska strukturen i Sverige tillät bönderna att komma till tals regelbundet på hög politisk nivå, något som inte var normalt i Europa vid denna tid. Och frihetstiden innebar jämfört med 1600-talet allmänt sett en uppgångstid för de besuttna bönderna.³⁰

Det finns ingen anledning att underskatta det särpräglade med frihetstidens politiska system. Men man måste samtidigt framhålla, att resultaten från Norge och Danmark tyder på att bönderna inte saknade kanaler till centralmakten där heller och att de ofta lyckades med sina klagomål. Med andra ord: i ett skan-

dinaviskt agrarsamhälle levde t o m en enväldshärska i ett slags beroendeförhållande till allmogen. Det är en ömsesidighet som kan påminna om den "paternalismens och underdånighetens jämvikt" mellan adeln och folket, som *E P Thompson* talar om i sina 1700-talsforskningar och som innebar att båda parter i någon mån var varandras fångar.³¹ Det var alltså förvisso inte fråga om ömsesidighet mellan jämlikar. En patriarkalisk relation bygger, som *Börje Harnesk* sammanfattat det, på olikhet, ömsesidighet och överhetens rätt att i princip ingripa i motparternas hela sociala liv.³² Grunden för ömsesidigheten i förhållandet mellan stat och bönder i det tidigmoderna Sverige var mycket konkret och påtaglig. Statens finanser vilade till största delen på böndernas produktion. En regim som inte valde att lita till öppet våld måste ta politiska hänsyn till den kvantitativt dominerande befolkningsgruppen i landet.

Mot denna bakgrund finns det skäl att fråga sig hur mycket bönderna lyckades att vinna gehör för sina önskemål och reaktioner även under 1600-talet och tidigare. Nådde de rimliga resultat via häradstingen eller med skrivelser och delegationer till kungen/landshövdingen, *trots* att de då inte kunde mobilisera samma politiska resurser på central nivå som under frihetstiden? Var statskicket och den formella beslutsstrukturen förhållandevis likgiltiga för bönderna när de ville påverka angelägenheter som låg dem varmt om hjärtat? Var det väsentligare för dem att det fanns *några* kanaler — än att det fanns *många* kanaler för kontakter med överheten? Uppstod rentav 1700-talets centralpolitiska nätverk därför att de äldre, mer direkta vägarna mellan bönder och krona inte längre fungerade tillfredsställande?

Jag har i annan forskning behandlat en viktig form av interaktion i centrala ekonomiska angelägenheter, då jag undersökte hur de svenska bönderna genomlevde det nordiska sjuårskriget 1563—71. (*E Österberg*, Gränsbygd under krig) Svenska och danska trupper marscherade i ständigt nya skaror genom gränstrakterna. De plundrade, rövade och brände ner gårdar. Under detta tryck reagerade allmogen på olika sätt. En möjlighet var att bönderna på egen hand försökte att motverka fiendernas härjningar genom att sluta separata freder med motståndarsidan. Så skedde i viss utsträckning. Men ett resultat av undersökningen har varit, att det föll sig naturligare för de svenska bönderna att vända sig till sin egen centralmakt och begära kompensation för lidandena. Det var inte upprorets eller förräderiets väg som bönderna helst beträdde, utan den fredliga legala förhandlingen. Den visade sig också framkomlig.³³

Bönderna lät alltså framföra klagomål och krav på ekonomiska lättnader hos kronan. Kronans svar blev att utfärda generella frihetsbrev och instruktioner om tillfälliga nedsättningar i skatterna (s k avkortningar). Fogdarna hade sedan ansvaret för hur denna ekonomiska politik tillämpades lokalt. Men det intressanta är att de inte stod ensamma i det praktiska arbetet ute i distrikten. Istället knöt de an till bedömningar som stammade från lokalsamhällets organ eller förtroendemän. Då fogdarna beslutade om skattenedsättningarna, tog de intryck av de förarbeten om situationen på gårdarna som utförts av prästerna och i vissa fall länsmännen. Man finner inte heller några belägg för att kronan mera

aktivt skulle ha kontrollerat hur avkortningarna beviljades lokalt. Däremot hade bönderna möjligheter att framföra sin mening på tingen. I ett par fall framgår det direkt av materialet att både jordeböcker och avkortningslängder föredragits på ting.

Besluten om fördelningen av skattelättnader kom med andra ord att ske som resultat av en interaktion mellan centralmakt och lokalsamhälle, som i en kedja med flera länkar. Grunden för ett slags samarbetspolitik i den lokala vardagen har sannolikt lagts av själva samhällssituationen — med en krona som var hårt trängd av den expansiva utrikespolitiken och beroende av gränsböndernas stöd, och med fogdar som var väl medvetna om de kanaler för påtryckningar som bönderna hade.³⁴ De skattejusteringar som åstadkoms blev därmed sannolikt någorlunda rimliga för bönderna. Vid sidan av en positiv befolkningstrend bidrog de av allt att döma till att återhämtningen efter kriget gick snabbt.

Ett likartat samspel mellan den lokala självstyrelsens organ och centralmakten har för 1600-talets del utretts av *Lars-Olof Larsson*. Vad det gäller är de anpassningar av skatterna till böndernas ekonomiska verklighet, som gjordes genom avkortningar eller förmedlingar. Lars-Olof Larsson visar att de administrativa rutinerna i dessa viktiga frågor låg nära dem, som jag tidigare fastställt för 1500-talet. Under en stor del av århundradet började processen på sockennivå och fördes sedan vidare till tingen. Mot slutet av 1600-talet blev praxis däremot en annan. Rannsakingen om de ekonomiska förhållandena kom nu att verkställas av fogde, häradshövding och lantmätare under medverkan av häradsnämnden. Man kan säga att besluten lyftes från socken- till häradsnivå. Förändringen hänger samman med att den regionala förvaltningen byggdes ut under 1600-talets lopp, i och med att landshövdingarna fick utökade befogenheter i uppborärenden. Att lantmätnarna deltog, innebar en ökad facklig expertis i samband med jordrevning och skattläggning.³⁵ Larssons resonemang ligger här i linje med Nils Herlitz' tankar om hur ärenden överfördes till länsstyrelse och landshövding mot slutet av 1600-talet,³⁶ men han visar att häradshövding och/eller häradsnämnd trots allt fortfarande var inblandade i samband med uppborärenden.

Även om de administrativa vanorna ändrade sig något, utmärktes alltså handläggningen i fundamentala ekonomiska ärenden av en samverkan mellan lokalsamhällets företrädare och kronans "agenter". Antingen det var fråga om präster eller häradshövdingar hade gruppen "agenter" i viss mån dubbla lojaliteter genom sina band till lokalsamhället. Till detta kommer att bönderna under större delen av 1600-talet hade åtskilliga möjligheter att agera politiskt vid riksdagarna, innan det karolinska enväldet reducerade riksdagarnas roll.³⁷

De ökningarna av förmedlingen som kan iakttagas under vissa perioder på 1600-talet tolkar Larsson mot denna bakgrund inte enbart som en avspeglning av demografiska och ekonomiska realiteter. På samma sätt som med avkortningarna under 1560-talet får det faktiska resultatet av den ekonomiska politiken ses i ljuset av samhälleliga maktförhållanden. Förmedlingarna tillkom i en interaktion mellan lokalsamhälle och centralmakt, i en uttalad eller underförstådd

förhandlingssituation.

Att kronan inte minst i politiskt känsliga lägen visade en viss lyhördhet inför allmogens klagomål, framgår också av *Sven A Nilssons* analyser av de kringresande rannsaktionskommissionerna under 1500- och 1600-talen. Kronan hade visserligen ofta ett rent fiskalt intresse av att skicka ut rannsaktionskommis-sarier för att granska fogdars, adelsmäns eller krigsbefäls ämbetsutövning. Men samtidigt försökte man komma till tals med allmogen och lyssna på deras kla-gomål. Rannsakingarna kommer på det viset, hävdar Sven A Nilsson, "att fun-gera som en viktig kontaktled mellan centralmakt och menigheter. Överfört till det ideologiska planet innebär detta att kungen fungerar som rättens vårdare i en föreställningsvärld, där man har konung och folk och — som störande ele-ment — adel, fogdar och andra lokala storheter."³⁸

Mitt referat av forskningen har varit mycket kortfattat. Men det är tillräck-ligt för att få fram ett väsentligt resultat. Jag har kombinerat moderna under-sökningar av 1500-, 1600- och 1700-talen — undersökningar som rört områden som varit avgörande för såväl allmoge som stat och där mönster för lösningar bör ha utvecklats i en pendling mellan olika intressen och förhandlingspositio-ner. Det visar sig att de administrativa strukturerna under samtliga århundra-den tillät böndernas synpunkter att tränga igenom och ge viss effekt.

Slutsatsen innebär naturligtvis *inte*, att jag ser de lokala bondesamhällena som en idyll, som dels höll statsmaktens krav på avstånd, dels löste alla gemen-samma problem i solidaritetens tecken. Det är lätt att komma med reservationer. Att de lokala institutionerna och förtroendemännen många gånger tycks ha haft framgång visavi överheten, betyder inte att de mest behövande grupperna i sam-hället fått sina intressen tillgodosedda. Både självstyrelsens institutioner och deras representanter kan ha fungerat som språkrör för en snävt avgränsad so-cial grupp, särskilt i den meningen att de som deltog i diskussioner och beslut i regel var bönder. Besuttna män företrädde alltså lokalsamhället. Men aspek-ten skall ändå inte överdrivas. Kvinnor förekommer faktiskt som åhörare och tidvis som vittnen vid häradstingen. En och annan dräng eller torpare kan när-vara vid sockenstämmorna, och gruppen bönder inkluderar i varje fall under 1500- och 1600-talen inte endast skattebönder utan även frälselandbönder.³⁹

Men viktigare är, att det knappast går att avgöra i vilken mån lokalsamhällets institutioner fungerat som spegel för kollektivets önskemål, värderingar och verklighetsbild enbart genom att analysera till vilket socialt skikt som deras företrädare hörde. Som också *Peter Aronsson* markerat, behöver man inte för-utsätta, att dessa endast skulle ha sett det som sin uppgift att realisera sina och sina likars intressen. Lokalsamhällets minsta byggsten under dessa århundra-den var hushållet (och inom det familjen). Hushållet — kvinnor, barn och tjäns-tefolk — representerades av hushållens överhuvud inom ramen för en patriar-kalisk ideologi. Denna tillät visserligen bönderna att exploatera underklassens arbetskraft men förutsatte samtidigt att de tog ett visst ansvar för vad folket i sin helhet behövde.⁴⁰ De lokala institutionernas handlande måste i den bemär-kelsen betraktas som uttryck för kollektiva lösningar.

Samtidigt är det självklart att dessa bedömningar, gjorda av bönder å lokalsamhällets vägnar, är verkligheten sedd genom filter. Det är rimligt att anta, att lokalsamhällets representanter försökte åstadkomma lösningar som skulle tillfredsställa så många som möjligt av den dominerande och artikulerade gruppen i lokalsamhället. I de flesta trakter är detta liktydigt med brukarna på hemman, sedan länge integrerade i det rådande systemet för produktion och uppbörd. Man kan förmoda att detta i allmänhet betytt att man strävat efter reformer, justeringar, anpassningar *inom* samhällssystemet. Sannolikt föreslog bönderna mera sällan sådana åtgärder som skulle markera ett direkt brott med de existerande administrativa eller ekonomiska reglerna.

I linje med det sagda ligger även den iakttagelsen, att böndernas reaktioner under t ex 1560-talet eller kring 1650 i huvudsak var av *defensiv* art. Allmogen fick vid återkommande tillfällen under 1500- och 1600-talen godta att skatterna ökade genom nya gårdar och hjälper. De levde under ett beskattningssystem som måste ha varit orättvist med tanke på hur olika förmögenheterna i praktiken var också *inom* gruppen bönder.⁴¹ Det var inte i första hand mot *detta* som de framgångsrika protesterna riktade sig. Vad man kunde få till stånd var en mer eller mindre tillfällig *lindring*, en justering, av de pålagor som skulle uttagas.

Den defensiva karaktären hos lokalsamhällets agerande har av allt att döma varit dominerande under 1500-, 1600- och 1700-talen. Också under frihetstiden bestod böndernas politik ofta av att de svarade på initiativ, som emanerade från kronan eller bergsbruket. Men det är möjligt att riksdagslivet och det förbättrade politiska nätverket i Stockholm gav bönderna en ökad tilltro till sin förmåga att vidta mera offensiva åtgärder. Vissa förändringar av deras strategier skedde i tid. Ändå ser man också likheter och kontinuitet mellan århundradena.

Trots alla reservationer och nyanseringar tycks det alltså rimligt att dra följande slutsatser:

- a) Under den långa perioden från mitten av 1500-talet och fram till 1800-talet — under "kommunalismens" tid för att återigen tala med Peter Blickle — har de svenska bönderna uppenbarligen förfogat över *kanaler* till kronan, kanaler för protester och/eller samverkan.
- b) Under hela tiden låg flera beslutsprocesser som var viktiga för bondesamhällets ekonomi på *lokal* nivå och byggde på medverkan från socknens eller häradets förtroendemän. I vissa fall bidrog även häradstingen *in corpore*.
- c) När bönderna försökte vinna gehör för sina synpunkter om nedsättningar i ekonomiska pålagor, korrigeringar av skiften eller liknande, lyckades de enligt modern forskning ofta i sina strävanden, oavsett århundrade. Mest lyckosamt agerade de troligen i de lägen då deras intressen inte uppenbart korsade någon annan grupps och då kronan hade inrikes- eller utrikespolitiska svårigheter.
- d) "Bönderna" får här förstås som hushållsföreståndarna på de hemman, som var väl etablerade i lokalsamhället och därmed inordnade i system för

kontinuerlig skatteuppbörd, för uttag av andra pålagor och för fördelning av gemensamma arbetsuppgifter. Även om inte *samtliga* dessa bönder deltog aktivt i sockenstämmor och häradsting, var det rimligen främst deras och deras hushålls intressen som självstyrelseorgan och förtroendemän tenderade att tillgodose. Termen "intresse" skall dock inte uppfattas enbart som snäv ekonomisk egennytta. Det *kan* under vissa betingelser ha legat i böndernas intresse att något se även till de fattigas, lösdrivares och undantagsfolks situation — *för* att på det viset befrämja en helhetsutveckling som uppfattades som mindre hotfull för kollektivet. Men om så skedde, var det sannolikt i begränsade former och utan att ifrågasätta det rådande samhällssystemet.

Att utvärdera hur pass lyckosam allmogen var genom gemensam handling visavi staten i det förindustriella samhället blir härmed i ganska liten utsträckning en fråga om formellt statsskick. *Mera* väsentligt är att det fanns institutioner som fungerade som kanaler mellan bönder och centralmakt, och att krona-bönder levde i ett ömsesidigt beroendeförhållande. I varje fall under vissa politiska konjunkturer var kronan tydligen beredd att erkänna detta beroende.

Alternativa protester och politisk kultur?

I andra sammanhang har jag diskuterat hur det i Sveriges historia efter hand skapades en "politisk kultur" som fick centralmakten att akta sig för att tillgripa alltför grova maktdemonstrationer och som från folkets sida gjorde blodiga uppror till mindre använda medel. Här rör det sig inte bara om faktiska sociala och ekonomiska relationer eller om hur pass effektiv samhällets kontroll var. Människor reagerar inte direkt på t ex ekonomiska förändringar med öppen protest. Det viktiga är deras upplevelse av det som inträffar:

"utgångspunkten, att den objektiva ekonomiska verkligheten inte *i sig* sätter i gång historisk handling. Denna blir utlöst först genom människornas upplevelse av verkligheten. Det blir då väsentligt att diskutera, vilket *omfång* människornas erfarenhetsstoff och planering haft. /— — —/ Även om uppror till viss del färgas av den spontana vredens blodfulla oberäknelighet och grandiosa brist på långsiktig målmedvetenhet, är det svårt att tänka sig att dåtidens människor mer än nutidens haft råd att helt bortse från erfarenheter och planering för framtiden. *Man har rimligen att göra med hur människor upplevt tillvaron: sin historia, politisk strategi, vad som varit möjligt att göra i kritik mot rådande förhållanden och mot bakgrund av tidigare erfarenheter.* (E Österberg, Scandia 1979:2, s 196, delvis ny kursivering)

Om människorna alls reagerar på orättvisa och förtryck, väljer de alltså mer eller mindre medvetet sitt uttryck i en viss strategisk situation, med blicken riktad både bakåt och framåt — med den erfarenhetsbakgrund och den planeringshorisont de äger. Det gäller hur människor bedömer sin omvärld, sina al-

ternativ, sina utsikter att lyckas om de väljer konflikt eller kompromiss, vad som är möjligt för dem att göra utan insatser som hotar att knäcka dem själva.⁴²

Teoretiskt sett hade bönderna under de aktuella århundradena ett helt spektrum av möjligheter att tillgripa, då de ville protestera mot överheten. Utan att rangordna, kan man skissera åtminstone följande varianter: *uppror*, *arbetsvägran*, *arbetskonflikter*, *flykt* undan förpliktelser, *maskning*, *skattevägran*, *kriminalitet* som ett tänkbart oartikulerat uttryck för missnöje, alternativa *vardagliga motstånd* i t ex hånets eller *løjets* form, *tystnad-apati* samt slutligen *förhandlingar* via existerande kanaler.

Två av utvägarna är särskilt svårtolkade eftersom de definitivt kan avspegla annat än en reaktion mot överheten: brottslighet och *tystnad*. Visserligen har somliga förbrytelser som t ex stråtrövares stölder, smuggling eller tjuvskytte diskuterats i termer av "social crime". De har därmed getts en tolkning som vetter mot protest och revolt mot överheten. Men generellt kan brottslighet sättas in i ett flertal kausalsammanhang. Motstånd i vardagens mer subtila gestaltningar måste dechiffreras med varsam hand, och en kulturellt inriktad forskning har här ännu långt kvar att gå.⁴³ De resterande, något mer gripbara alternativen faller i två kategorier:

för samhällssystemet *illegitima* sätt att idka påtryckningar: uppror, upplopp, strejk, skatteflykt;

legitima sätt, av centralmakten tillåtna påtryckningar a) via politiska institutioner, b) via administrativa eller rättsliga kanaler.

Den fråga man har att ställa är när den ena eller andra utvägen har tillgripits — och med vilket resultat. En klar bild av svensk historia i detta perspektiv låter sig inte tecknas i några raska drag. Jag vill ändå försöka hävda ett visst synsätt. Det bygger på de teoretiska utgångspunkter och de empiriska resultat som jag redovisat ovan. Det bygger på antagandet, att människors strategier för framtiden också präglades av deras historiska minne, deras egna eller deras förfäders upplevelser av hur tidigare konfrontationer med överheten förlöpt. Det bygger slutligen på vissa jämförelser med förhållandena i andra europeiska länder.

I tysk forskning har man haft olika åsikter om böndernas politiska betydelse efter de stora bondekrigen på 1520-talet. Flera forskare har menat att bönderna sjönk ner i politisk apati och passivitet efter de bittra erfarenheter som de blodiga revolterna innebar. Men i senare undersökningar finner man kritiska röster. De tyska böndernas uppror upphörde inte alls efter 1520-talet. I själva verket kan man räkna till ca 130 bonderevolter i Tyskland under perioden 1300—1800, och de är ganska väl spridda i tid. Dessutom har flera forskare vidgat synfältet mot andra former för motstånd, då konflikter löstes författningsmässigt.⁴⁴

Ser man på Sverige, var Dackefejden på 1540-talet ett blodigt och omfattande uppror, som sannolikt framstod som en oerhört skrämmande upplevelse såväl för krona som allmoge. Efter 1540-talet förefaller bönderna i de centrala delarna av riket att i stort sett ha tenderat att använda legala metoder i sina kontakter

med statsmakten. De vände sig till kronan på fredlig väg med sina förslag eller till de administrativa-rättsliga organen med sina olika slag av påtryckningar.

Väl att märka, förekommer det genom århundradena naturligtvis också farligare och våldsammare protester. En och annan fogde får stryk, gruvsdrängar revolterar mot arbetsförhållanden eller löner, män flyr undan krigstjänst, hungrende människor ger i upplopp uttryck för sin förtvivlan, ett olycksbådande Dalauppror bryter ut. Mer eller mindre organiserade upprorsungar kan konstateras i t ex Värmland i början av 1580-talet, år 1598 inte endast i Finland utan även i västra Sverige, under 1610-talet i Dalarna, på 1630-talet bl a i Värmland och Närke, under 1670-talet i Östergötland.⁴⁵ Religiösa upprorsmakare, hädare och utopister i Norrland har ibland tolkats som uttryck för i grunden världsliga protester mot en statsmakt, som fungerade i symbios med kyrkan.⁴⁶ Flera uppgifter om deserteringar visar att uppslutningen bakom stormaktstidens militärstat inte var total. Vid fälttåget mot Danmark 1644 skall t ex av 10.000 man cirka 3100 ha dött i fältsjukan, 330 ha dött i strid, 85 ha tagits till fånga och ungefär 250 ha rymt; vid en mönstring i Konga härad i Småland år 1627 var 32 av 79 knektar "rymda" och ytterligare ett avsevärt antal "sitter i skogen och trycker".⁴⁷

Men jämfört med t ex Tyskland och Frankrike är trots allt böndernas revolter få i den svenska historien efter 1540-talet. Arbetskonflikter uppstod snarare vid gruvor och bruk än i de mer agrart betonade lokalsamhällena. Hungerupploppen mot slutet av 1700-talet och i början av 1800-talet engagerade fler gruvsdrängar, hantverkare och arbetare i städerna — än bönder på landet. Det förhärskande mönstret för kontakt mellan överhet och lokala bondesamhällen tycks trots allt vara interaktion med lagliga medel. Det är också påfallande att bönderna i vissa lägen argumenterade gentemot centralmakten just i legalistiska termer: de hade *rätt* att klaga och föra fram sina protester.⁴⁸ Det ligger i linje med denna attityd, att bönderna under 1700-talet önskade göra justitiiekanslerns rannsakingar av hur fogdar och andra tjänstemän fyllde sina uppdrag och handskades med folket till en stående institution.⁴⁹ I sin analys av arbetskonflikter vid ett bruk under 1600- och 1700-talen framhåller för övrigt *Anders Florén* också för bruksmiljöns del, hur "konflikterna mellan smeder och faktor utspelades inom ramen för statens rättsliga och administrativa organ. /— — / Detta förklarar också den legalistiska argumentationen."⁵⁰

Kontakter centralmakt-lokalsamhälle via politiska, administrativa eller rättsliga kanaler dominerade alltså bilden, ofta i förhandlingens form eller med hänvisning till lag och rätt. Det är åtminstone vad jag vill hävda utifrån den preliminära syntes, som jag här lagt fram. Hur uppstår en sådan tradition? Hur etableras vanan att visserligen ibland spela ut konflikthotet men ändå snarast för att uppnå kompromisser? Hur uppstår förväntningarna att statsmakten skall visa en rimlig inställning till undersåtarnas behov, benägenheten att genom lagstadgade organ söka de lösningar som förväntades tillgodose en majoritet av lokalsamhällets invånare? Hur skapas en "politisk kultur" av detta slag?

Som framgått har jag inte den uppfattningen att de politiska mönster, som vi diskuterar, allmänt sett tvingades fram genom kontroll uppifrån. Å andra sidan

förutsätter jag självfallet inte någon fullständig värdegemenskap och normöverensstämmelse vare sig *inom* lokalsamhället eller *mellan* lokalsamfund och centralmakt. I grund och botten var samhället konfliktladdat. Men jag föreställer mig att det mellan överhet och de väl etablerade bönderna i lokalsamhället under 1500-, 1600- och 1700-talen fanns en viss samstämmighet av den typ, som med *E P Thompsons* ord byggde på en ”konsekvent traditionell syn på sociala normer och förpliktelser” — idéer om det allmänna bästa som ”fann ett visst stöd i myndigheternas patriarkaliska tradition, föreställningar som folket i sin tur upprepade så högljutt att myndigheterna i någon mån blev folkets fångar.”⁵¹ Den politiska kulturen skapas sålunda i interaktionen mellan stat och undersåtar. Inriktningen är både på politisk etik och politisk praxis.

Det mönster för relation centralmakt-lokalsamhälle, som jag hävdar, kan i så fall förstås i ljuset av 1. det *ömsesidiga strukturella beroendet* mellan kronan och huvudparten av producenterna i ett agrart samhälle, 2. en *traditionalistisk ideologi* som förutsatte en viss ömsesidig solidaritet, 3. den *institutionalisering* av den politiska praktiken som bl a självstyrelseorganisationen utgjorde. — I modern forskning har man ofta betonat, att det uppstår en tendens till samförståndslösningar i ett samhälle, när samhällsmedlemmarna i stort sett accepterar de institutioner som fattar beslut om hur viktiga resurser (makt, auktoritet, status, rätt, välbefindande etc) skall fördelas.⁵² Resonemanget förs främst med tanke på moderna samhällen. Men grundtanken om institutionernas betydelse är intressant även överförd till andra tider. Det är helt enkelt väsentligt att det fanns accepterade institutioner för lokalsamhället att agera utifrån, att det fanns kontinuerliga ytor för kontakt och dubbelriktad påverkan mellan undersåtar och överhet i Sverige sedan lång tid tillbaka. Det fanns, kan man säga, en viss organisation för samarbete oavsett period. Manifest och våldsamt konflikt skulle däremot kräva större insatser av arbete, påhittighet, risktagande. Väpnad konflikt behövde en *ny* organisation varje gång.

Revolutionära religiösa eller politiska utopier är vackra ideologier, menar Ferdinand Mount i en tillspetsad formulering, men som handlingsmönster är de en strategi för ungarlar — inte för familjefäder. Svenska bönder med barn och gårdar att försvara var sannolikt benägna att i allmänhet lita på sin organisation för legitima påtryckningar visavi centralmakten, *så länge* den inte ledde till uppenbara och katastrofala nederlag.

För tolkningen av politisk kultur i 1500-, 1600- och 1700-talens svenska bondesamhälle är det med andra ord grundläggande att bönderna i lokalsamhällena gång på gång *lyckades* — i varje fall delvis — med att påverka ekonomiska besluts- och handläggningsrutiner. 1700-talet står här inte isolerat. Tvärtom var den svenska frihetstiden, som jag uppfattar det, mindre unik och mer i linje med tidigare perioder, om man ser till bondeetablissemangets chanser att tränga igenom till statsmakten med sina önskemål.

Men det gäller väl att märka *bönderna* i samhället. I förhandlingar mötte den tidigmoderna staten — liksom nutidens välfärdsstat — i huvudsak de grupper som representerades genom de stora institutionerna. *Husarna, inhysesfolk,*

tjänstefolk och andra obesuttna hade alltid svårt att själva direkt hävda sina intressen. Vad de kunde hoppas på var att husfäderna och självstyrelsens företrädare kände ett visst ansvar för hela befolkningens bästa. Om *icke*, stod de utanför och *deras* reaktion mot överheten fick nog snarare bli tystnadens, löjets, maskningens eller den vardagliga småbrottslighetens protest.

Noter

1. Artikeln är en något omarbetad version av en uppsats som lades fram på en konferens i Lund i april 1988, i anknytning till två av mina forskningsprojekt: Brott och straff i det förindustriella bondesamhället respektive Lokalsamhällen i förändring ca 1550—1850. Participation, representation och politisk kultur i den svenska självstyrelsen. — För en presentation av det sistnämnda projektet se också E Österberg i *HT* 1987:3. I detta projekt samarbetar jag med Peter Aronsson, och vissa begreppsliga och andra utgångspunkter är gemensamma för hans och mitt arbete, samtidigt som våra respektive undersökningar är inbördes självständiga. — Jag tackar Peter Aronsson — liksom även Kenneth Johansson, Barbro Bergner, Maria Ågren och Kerstin Sundberg — för givande tankeutbyte kring de problem som aktualiseras i uppsatsen.
2. Serien bondedagböcker, Nordiska museet, Stockholm.
3. O Brunner, *Land und Herrschaft* (5 uppl 1973) s 17 ff, 111 ff. Kerstin Strömberg-Back, *Lagen Rätten Läran. Politisk och kyrklig idédebatt i Sverige under Johan III:s tid* (1963) s 26 ff.
4. K Strömberg-Back, *Lagen Rätten Läran* (1963) s 28 f.
5. T ex T Jansson, *Adertonhundratalets associationer. Forskning och problem kring ett sprängfyllt tomrum eller sammanslutningsprinciper och föreningsformer mellan två samhällsformationer, ca 1800—1870* (1985) s 13. I Norrlied, *Demokrati, skatterättsva och ideologisk förändring. Den kommunala självstyrelsen och demokratins genombrott i Sverige* (1983).
6. Se t ex J Lindegren, "Den svenska militärstaten 1560—1720" (*Magtstaten i Norden i 1600-tallet och de sosiale konsekvenser, Rapporter til den XIX nordiske historikerkongres 1984*)
7. Se intressanta synpunkter på den feodala staten och dess legitimitetsproblem hos M Ågren, "Rätt och makt i Danmark 1500—1800" (recension), *HT* 1988:3.
8. D W Sabeau, *Power in the Blood. Popular culture and village discourse in early modern Germany* (1987) s 29.
9. P Blicke, *Deutsche Untertanen* (1981) s 113 ff.
10. J Habermas, *Borgerlig offentlighet* (sv uppl 1984) samt inledningen av Mats Dahlkvist.
11. T ex S Rokkan, "Dimensions of State Formation and Nation-Building: A Possible Paradigm for Research on Variations within Europe", i Charles Tilly (ed), *The Formation of National States in Western Europe* (1975) s 562 ff. Även en givande diskussion av problematiken i Bengt Ankarloos och Gustav Henningsens inledning i B Ankarloo—G Henningsen (eds.), *Häxornas Europa 1400—1700* (1987).
12. För en diskussion av begreppet politisk kultur och forskning om begreppet se t ex K Gerner, *The Soviet Union and Central Europe in the Post-War Era* (1984) s 9 ff; N Demertzis, *Cultural Theory and Political Culture. New Directions and Proposals* (1985). — Jag har också haft nytta och glädje av en diskussion inom doktorandernas självledda teoriseminarium, Historiska institutionen i Lund, utifrån en intressant introduktion av Peter Aronsson.
13. Se I Elmroth, *För kung och fosterland. Studier i den svenska adelns demografi och offentliga funktioner 1600—1900* (1981)
14. Om sambandet mellan bebyggelsestruktur och fora för politiskt inflytande se också E Österberg, "Swedish peasant society in a period of state-making and expansionism ca 1500—1700", i *Les communautés rurales, Recueils de la société Jean Bodin pour l'histoire comparative des institutions*, 1987.
15. För diskussioner av begrepp i samband med 1800- och 1900-talens decentraliseringsdiskussioner se t ex L Lundquist, *Förvaltningen i det politiska systemet* (1971) s 49 ff; L Lundquist, *Means and Goals of Political Decentralization* (1972); I Norrlied, *Demokrati, skatterätt och ideologisk förändring. Den kommunala självstyrelsen och demokratins genombrott i Sverige* (1983).

krati, skatterättvisa och ideologisk förändring. Den kommunala självstyrelsen och demokratins genombrott i Sverige (1983).

16. B Sandin, *Hemmet, gatan, fabriken eller skolan* (1986) s 69,77.
17. C-J Ödman, *Konformismens triumf. Utvecklingslinjer i svensk 1600-talspedagogik* (1987)
18. P Pulma, *Fattigvård i frihetstidens Finland. En undersökning av förhållandet mellan centralmakt och lokalsamhälle* (1985).
19. Se Harald Gustafsson, "Bland grevar och avskedade soldater. Sockensjälvstyrelsen på 1840-talet". *HT* 1986:4; Marja Taussi Sjöberg, "Tinget som social arena". *Historia nu — 18 Umeåforskare om det förflutna* (1988); Maria Ågren, "Att lösa ekonomiska tvister — domstolarnas främsta sysselsättning på 1700-talet?" *HT* 1988:4; Peter Aronsson, *Det lokala självstyret som social arena i tre socknar i Småland ca 1700—1850* (pågående avhandlingsarbete, Historiska institutionen i Lund, avrapporterat i flera uppsatser och konferensrapporter 1986—1989); Kenneth Johansson, *Brott, straff och rättens funktioner i Allbo härad 1600—1850* (pågående avhandlingsarbete, Historiska institutionen i Lund, avrapporterat genom flera uppsatser och konferensrapporter 1986—89); Alberto Tiscornia, *Den lokala självstyrelsen i Sverige 1800—1880* (pågående avhandlingsarbete vid Historiska institutionen i Uppsala).
20. Dessa resultat presenterades bl a vid en konferens i Lund i april 1988, under min ledning och med deltagare från flera universitetsorter i landet.
21. N Herlitz, *Grunddragen av det svenska statsskickets historia* (1959), s 113 f, 117, 177; samme förf., "Ett och annat om självstyrelsens betydelse i svensk förvaltningshistoria", *StuT* 1921. J Lindegren, "Den svenska militärstaten 1560—1720", i *Magtstaten i Norden i 1600-tallet och de sosiale konsekvenser* (1984) s 124 f.
22. Se referenserna i not 19.
23. Se P Pulmas a a, samt H Gustafsson, "Bland grevar och avskedade soldater. Sockensjälvstyrelse på 1800-talet", *HT* 1986:4.
24. Det jämtländska bondesamhället och dess förhållande till centralmakten under 1500- och 1600-talen undersöks för närvarande av Barbro Bergner, Historiska institutionen, Lund.
25. Projektets svenska ledare har varit docent Birgitta Ericsson. Projektet har avsatt många givande skrifter, dels avhandlingar, dels tematiskt utplagda nordiska komparationsvolymen. Till de sistnämnda hör bl a *Stadsadministrationen i Norden på 1700-talet* (1982), *Oppdaginga av fattigdomen* (1983), *Skog och brännvin. Studier i näringspolitiskt beslutsfattande i Norden på 1700-talet* (1984).
26. Se t ex Ståle Dyrviks sammanfattning i volymen *Oppdaginga av fattigdomen* (1983) s 440.
27. K Bäck, *Bondeopposition och bondeinflytande under frihetstiden. Centralmakten och östgötaböndernas reaktioner i näringspolitiska frågor* (1984).
28. B Olai, *Storskiftet i Ekebyborna. Svensk jordbruksutveckling avspeglad i en östgötasocken* (1983).
29. K Bäck a. a., s 286.
30. K Bäck a.a., s 293 ff.
31. E P Thompson, *Herremakt och folklig kultur* (1983) s 163.
32. B Harnesk, "Patriarkalism och lönearbete: teori och praktik under 1700- och 1800-talen", *HT* 1986:3, s 330 f.
33. E Österberg, *Gränsbygd under krig* (1971), s 53 ff, 117 ff, 197 ff.
34. E Österberg, *Gränsbygd under krig*, s 244 f.
35. L-O Larsson, *Bönder och gårdar i stormaktspolitikens skugga* (1983) s 193 ff. Se också en senare diskussion av forskningsläget hos L-O Larsson, "Lokalsamhälle och centralmakt i Sverige under 1500- och 1600-talen", i *Kustbygd och centralmakt 1560—1721*, (1987), red. N. E. Villstrand.
36. N Herlitz, "Ett och annat om självstyrelsens betydelse i svensk förvaltningshistoria",

- Statsvetenskaplig tidskrift* 1921. Se också J Lindegren som här följer Herlitz: J Lindegren, "Den svenska militärstaten 1560—1720", i *Magtstaten i Norden i 1600-talet och de sociala konsekvenser* (1984) s 124 f.
37. L-O Larsson, *Bönder och gårdar ...*, s 219 f.
  38. S A Nilsson, "Statsmaktens närvaro. Lokalsamhället och rannsaktionskommissionerna under 1500- och 1600-talen", i *Arkivet, historien, rörelsen — festskrift till Sven Lundkvist* (1987), s 135.
  39. Se E Österbergs och P Aronssons pågående undersökningar samt K Johansson, Häradsrätten, brotten och rättsprocessen (seminarieuppsats, Historiska institutionen Lund, 1988). Även E Ernby, *Adeln och bondejorden. En studie rörande skattefrälset i Oppunda härad under 1600-talet* (1975) s 49. Vad gäller 1400- och 1500-talen se S Claeson, *Häradshövdingeämbetet i senmedeltidens och Gustav Vasas Sverige* (1987) s 62, 224 ff. Claeson visar bl a att åtskilliga landbor var nämndemän i Ulleråkers, Österrekarne och Långhundra härad i Uppland vid mitten av 1500-talet, närmare bestämt 62, 57 respektive 26 %. I förhållande till hur stor andel av hemmanen i dessa häradser som var landbohemman, innebär detta trots allt att landborna var underrepresenterade i nämnden. Uppenbart är dock av samtliga undersökningar att det var individernas bofasthet och respektabilitet — däremot inte hemmanens juridiska status i sig — som avgjorde om de valdes till förtroendemän eller ej. Det finns skäl att betona detta, eftersom tidigare forskning ibland synes ha föreställt sig en rekrytering till sådana uppdrag som under lång tid varit så snäv, att den uteslutit alla utom skat-tebönderna.
  40. Se liknande tankegångar utförda på ett subtilt sätt hos P Aronsson, Sockenstämman som social arena. Tre smålandssocknar vid stormaktstidens slut (manuskript 1988).
  41. Om ekonomisk stratifiering och skattesystemet se E Österberg, *Kolonisation och kriser* (1977) s 251 ff samt E Österberg, "Den gamla goda tiden", *Scandia* 1982, och där anförd litteratur.
  42. E Österberg, "Agrar-ekonomisk utveckling, ägostrukturer och sociala oroligheter: de nordiska länderna ca 1300—1600", *Scandia* 1979:2; E Österberg, "Alternativa protester i det gamla bondesamhället", *Tvårsnitt* 1984. Se också A Florén, *Disciplinering och konflikt. Den sociala organiseringen av arbetet. Jäders bruk 1640—1750* (1987) s 62 ff. Florén ligger i linje med Österberg då han betonar, att det avgörande var människornas subjektiva upplevelser och deras taktiska/strategiska bedömningar. Men Florén framhåller framför allt elementet av framåtriktad kalkyl i dessa bedömningar. Österberg understryker dessutom vilken betydelse människornas minnen av tidigare revolter, deras historiska erfarenhet kan ha haft och hur forskaren följaktligen även måste problematisera de historiska subjektens tidsuppfattning. (E Österberg, *Scandia* 1979:2, s 196)
  43. Om vardagliga motståndformer se även E Österberg, "Skatter och skrott — historisk forskning i förändring", *Lundaforskare föreläser* 20, 1988. Om "social crime" se t ex J Sharpe, *Crime in Early Modern England 1550—1750* (1984), s 122 f, och E J Hobsbawm, *Bandits* (1969).
  44. Se t ex den historiografiska översikten hos P Bierbrauer, "Bäuerliche Revolten im Alten Reich", i P Blicke—P Bierbrauer—R Blicke—C Ulbrich, *Aufruhr und Empörung? Studien zum bäuerlichen Widerstand im Alten Reich* (1980) s 4 ff, 18 ff, 51 ff. Även W Schultze, "Die veränderte Bedeutung sozialer Konflikte im 16. und 17. Jahrhundert", i H-U Wehler (ed), *Der Deutsche Bauernkrieg 1524—1526 (Geschichte und Gesellschaft Sonderheft 1)* samt P Blicke, "Auf dem Weg zu einem Modell der bäuerlichen Rebellion", i P Blicke—P Bierbrauer—R Blicke—C Ulbrich ovanstående arbete.
  45. Se t ex A Strindberg, *Bondenöd och stormaktsdröm* (1971) s 13 ff; G Wittrock, *Regering och allmoge under Kristinas förmyndare. Studier rörande allmogens besvär* (1948), s 213 f, 215, 217, 222; U Lundberg, "Morgonstjärnans uppgång och fall. Ett perspektiv

på upproret 1653", i *Folkets historia* 1987; B Boethius, *Gruvornas, hyttornas och hamramas folk. Bergshanteringens arbetare från medeltiden till den gustavianska tiden* (1951); R Karlbom, *Hungerupplopp och strejker 1793—1867* (1967); E Österberg, *Kolonisation och kriser* (1977), s 247 ff.

46. Se t ex L Lundmark, *Det förlutnas makt. Om sociala tidsbegrepp och samhällsförändring* (1984) s 65 ff.
47. Se S Lundkvist, i *Den svenska historien* 4 (1967), s 91. Roterings- och utskrivningslängd från Småland 1627, vol 333, Krigsarkivet, Stockholm.
48. T ex S Smedberg, *Frälsebonderörelsen i Halland och Skåne 1772—76* (1972) s 48.
49. Se Claes Peterson, "En god ämbetsman är bättre än en god lag..." Frågan om justitiekanslern som en allmogens besvärinstans i klagomål över kronobetjänternas ämbetsutövning (1747—1752)", i *Administrasjon i Norden på 1700-talet* (1985). Se också pågående mycket intressanta forskningar av Pär Frohnert om justitiekanslerns granskningar av den lokala förvaltningen 1748—1775 (manuskript 1987). Det är min uppfattning att material av denna typ, speciella rannsakningskommissioner som tillsattes ad hoc för att utreda missnöje i landet, borde analyseras mera systematiskt för flera århundraden. Detta har också understrukits av Sven A Nilsson i hans givande uppsats om rannsakningskommissionerna under 1500- och 1600-talen. Se S A Nilsson, "Statsmaktens närvaro. Lokalsamhället och rannsakningskommissionerna under 1500- och 1600-talen", i *Arkivet, historien, rörelsen — festskrift till Sven Lundkvist* (1987).
50. A Florén, *Disciplinering och konflikt. Den sociala organiseringen av arbete, Jäders bruk 1640—1750* (1987) s 211.
51. E P Thompson, *Herremakt och folklig kultur* (1983) s 68.
52. T ex P H Partridge, *Consent and Consensus* (1971) s 87 ff; C J Friedrich, *Man and His Government* (1963) s 238 f; H Eckstein, *A Theory of Stable Democracy* (1961) s 31.